

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 41., BR. 5., 129.-160., ZAGREB, LIPANJ 1994.

HRVATSKI JEZIK KAO POJAVA ODREĐENA SVOJOM POVIJEŠĆU

Radoslav Katičić

Knjiga akademika Milana Mogušša *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, što je upravo izašla iz tiska (Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1993) povod je da se o predmetu najavljenom u njezinu naslovu ovdje zabilježe neke misli. Knjiga u kojoj se sintetizira i pregledno izlaže povijest književnoga jezika kao suvisla cjelina, kada je riječ o hrvatskome jeziku, osobito je važna. Ona je i nužna da bi se valjano utemeljila jezična kultura, više nego za veliku većinu drugih jezika. To je tako zbog toga što je posebnost, upravo neponovljiva osobitost hrvatskoga među jezicima svijeta zasnovana upravo na njegovoj posve osobitoj povijesti u književnoj porabi, povijesti kakvu samo on ima.

Jezik je pojava u kojoj je prošlost uvijek prisutna na osobit način. Govorimo i pišemo onako kako govorimo i pišemo samo zato jer smo to preuzeli od drugih. U jednom vrlo bitnom svojem sloju jezik je predaja, mnogo više i mnogo nužnije nego druge naše djelatnosti. Što nam je jezik takav kakav jest i što se od drugih razlikuje ili ne razlikuje onako kako to danas razabiremo, u bitnim je potezima određeno razvojem i događanjima od prije tisuću i više godina. A što izražajne mogućnosti u njem razvrstavamo i ocjenjujemo upravo onako kako ih sada razvrstavamo i ocjenjujemo, to je u bitnom svojem dijelu zacrtano u zadnjih dvjesto i više godina. Kao malo koja čovjekova djelatnost, jezik je određen prošlošću.

Istina, prilike u kojima govorimo o hrvatskom jeziku u zadnje su se tri godine stubokom izmijenile. A ipak se pokazalo da nam i dalje valja govoriti i podsjećati na to da je, kada se radi o okvirima što se postavljaju izborima u jezičnom izrazu, prostor

za voljne zahvate pojedinaca i udarnih društvenih skupina vrlo uzak. Tu malo što može biti tako a ne drukčije samo zato jer mi to hoćemo. U jeziku manje nego drugdje čovjek može uteći povijesti. To ne valja gubiti iz vida kada se razmišlja i raspravlja o hrvatskom jeziku i njegovoj osobitosti. Treba gledati kako je ona doista određena njegovom prošlosti, bez obzira na to željeli mi sami da te osobitosti bude ili pak željeli da je ne bude. Nije to stvar volje i uvjerenja nego zadanosti i činjenicâ. Potrebni su za to razlozi, a ne odobravanja ili negodovanja. Navijati se tu može samo što revnijim skupljanjem podataka i neumornim traženjem što prikladnijega gledišta s kojega će se oni promatrati.

Jezik Hrvatâ pripada velikoj slavenskoj porodici, obilježenoj uskom srodnosti i velikom sličnosti svih jezika koji je tvore, osobito pak onih u njezinim velikim podporodicama, kakva je istočna ili južna. Već po tome on s toga gledišta ne može biti jako obosobljen. Nisu to ni drugi južnoslavenski jezici jedni prema drugima.

Ako se pak gleda na čisto jezična obilježja, ona što se očituju u glasovima, oblicima, u tvorbi riječi i sintaksi, onda se jezik Hrvatâ dijeli na kajkavsko, čakavsko i štokavsko narječje a to posljednje osobito ako se uzme u obzir njegova podvrsta što se naziva novoštokavskom, nije samo hrvatsko, a nije niti hrvatsko većinom svojih govornika. I sama ta narječja, ako se promatraju u vremenskoj dubini, tako su bliska i jedna drugima i susjednim oblicima južnoslavenskoga da nam se, dok gledamo tako, ne pokazuje nikakva izrazita obosobljenost hrvatskoga jezika. Materinski govori Hrvatâ ostaju sasvim u južnoslavenskoj cjelini, razvedenoj tek tankim i stupnjevitim razlikama, što se protegla od istočnih Alpa do Crnoga mora. Dokle god ostanemo, a dugo se ostajalo, sâmo pri takvu gledanju, pokazuje se kao da hrvatskoga jezika i nema kao posebno obilježene cjeline među južnoslavenskima.

Sve se, međutim, mijenja ako se uz materinske govore uključi u promatranje i književni jezik i uz različitost njegovih pojavnih oblika pozornost usmjeri i na suvislost njegove povijesti. Kako književni jezik, što će upravo reći jezik kakav se susreće u knjigama, nije materinskim govorima tek drugotna i u biti trajno tuđa nadgradnja, umjetna i neprirodna, nego je u tijeku cijele svoje povijesti s njima povezan trajnim uzajamnim djelovanjem, stojeći sâmo pod njihovim utjecajem i utječući stalno na njih, tek se u toj dinamičkoj cjelini pokazuje jezik kakav doista jest. No tako se na hrvatski jezik nije gledalo u jezičnoj znanosti kakva je bila do pred tri ili četiri desetljeća. Razlozi su tomu duboki i ne svode se na istinu, samu po sebi očiglednu, da utjecajni i moćni ne samo što nisu imali interesa za obosobljen jezik Hrvatâ, nego su upravo težili za tim da ga što je moguće više omalovaže i potisnu. No da je sve bilo samo u tome, ne bi hrvatski jezikoslovci tako dugo sami prihvaćali takvo gledanje, podupirali ga i predavali dalje, s punim uvjerenjem da to može biti samo tako. Nije se tu radilo samo, pa čak niti na prvom mjestu, o prizemnoj tendencioznosti Hrvatima nesklonih interesa, nego o temeljnim nazorima mjerodavnoga jezikoslovlja kakvo je bilo izgrađeno od početaka prošloga stoljeća i bitno određivalo svako snalaženje na tom području. Radi se tu upravo o dvama nazorima, od kojih je jedan sveopći i tiče se svih jezika koliko ih god ima na svijetu, a drugi je poseban i odnosi se upravo na slavenske i na još neke druge jezike.

Sveopći je nazor bio da je jezik pojava "prirodna" i da se prava njegova narav pokazuje samo u materinskim govorima. Njima nasuprot književni jezik, kao pojava "umjetna" i "neprirodna", nema u poželjnoj mjeri udjela u pravoj jezičnoj naravi pa

stoga zapravo i nije predmetom jezične znanosti. Istina, jezikoslovcima su književni jezici bili od svih najpristupačniji i najpriručniji, pa su iz njih najviše i uzimali materijal za svoja istraživanja, ali su u njima uvijek gledali i iza njih neprekidno tražili materinske govore na kojima su, nikada doduše potpuno i savršeno, bili zasnovani.

Baš mi, uostalom, dobro znamo kako se u nas na razmeđu stoljeća književni jezik stao prikazivati i prosuđivati isključivo kao neki "narodni", koji iz njega nikad nije dovoljno jasno i nezamućeno prosijavao. A sve što književni jezik u sebi i po sebi jest, sve bogatstvo njegove izražajnosti i sva njegova moć oblikovanja nisu značili upravo ništa. Veže se to uz školu "hrvatskih vukovaca" i njezina najizvrsnijeg, vrlo zaslužnoga predstavnika, Tomislava Maretića. Kako god je iza toga stajala izrazita tendencija jedne kulturne politike koja je služila sasvim opipljivim interesima, opet bi bilo posve nemoguće tako uspješno, tako potpuno i tako trajno nametnuti takvo gledanje da ono nije bilo posvema u skladu s jednim temeljnim i sveopćim jezikoslovnim nazorom onoga vremena.

Onaj drugi se pak i poseban nazor tiče slavistike kao mlađe i rubne, moglo bi se gotovo reći i dodatne, među velikim granama europske filologije. Ona se u europskom duhovnom obzorju utemeljila na shvaćanju da slavenski jezici, za razliku od germanskih i osobito od romanskih, nisu jezici povijesni, nego su izraz bezvremenske pradavnine koja se očituje samo u prisnosti i toplini materinskoga govora. Takvi jezici, kakvi su prema tom nazoru slavenski, žive samo po neiscrpnj snazi "narodne duše". Ako na njima ima starijih spomenika, ako se i prije novoga vremena susreću u zapisima ili čak u knjigama, to ih obilježuje i određuje još manje nego što obilježuje neke druge, povijesne jezike, ostaje njihovoj biti strano još više nego je strano biti nekih drugih, povijesnih jezika. Stariji zapisi na takvim jezicima nisu bitni za njih same, ne određuju ih nikako, nisu za njih ono što je jezik viteške epike za francuski ili njemački, nego su to samo vrela iz kojih se crpu neki dodatni podaci o materinskim govorima što ulaze u sastav tih, po sebi nepovijesnih, jezika. Oni tako ostaju potpuno izvan svih naslojina, izvan epoha što tvore razgovjetnu i prepoznatljivu razuđenost europske kulture. Pristupajući hrvatskomu jeziku, koji je nedvojbeno slavenski, s takva gledišta, nemoguće je razabrati što on upravo jest.

Dijeljenje jezika na one koji jesu i na one koji nisu povijesni nije bez svake osnove. Doista ima jezika u kojima sasvim prevladava samo bezvremenska pradavnina. Takvim se može smatrati i litavski. To je osobito zanimljiv primjer jer je kraljevina Litva odigrala u europskoj povijesti ulogu koja nije nimalo beznačajna. Odvjeci kraljevskoga litavskog roda Jagelovića sijedali su tako na ugarsko i hrvatsko prijestolje i postajali time Zvonimirovim nasljednicima. A ipak, litavski jezik jedva da je ikako obilježen tom kraljevinom i njezinom poviješću. Svojim područjem ona je bila mnogo šira od prostora na kojem se govorio litavski jezik, a kao sredstvo općega sporazumijevanja, kao jezik dvora i viših slojeva, služio je u njoj slavenski. Pri tome je i predaja crkvenoslavenske pismenosti imala znatna udjela. Prema van, kraljevina se Litva pokazivala kao slavenska zemlja, u uskoj državnopravnoj vezi s Poljskom. Njezinom je povijesti ostao najjače obilježen bjeloruski jezik, jer se on, nešto pojednostavnjeno i preoštreno, može odrediti kao istočnoslavenski jezik obilježen time što se govorio u litavskome kraljevstvu. Sâm litavski jezik slabo je dodirnut time, iz njega zrači tek baltička, baltoslavenska i

indoevropska pradavnina, u jednom osobitom obliku određenom tek materinskim govorima neobrazovanih ljudi. To je doista jezik po ukusu jezikoslovlja kakvo je bilo u prošlom stoljeću i na njegovu razmeđu s našim. Sav prvotan, organski i naravan, gotovo ništa na njem nije ni umjetno ni povijesno.

Tako se u načelu gledalo i na slavenske jezike, čak i onda kada je njihova povijesna narav u smjeni europskih kulturnih epoha tako očita i nezaobilazna kako je to s poljskim ili češkim jezikom. Neka se povijesnost priznavala tek ćirilometodskoj crkveno-slavenskoj predaji, ali ona je stajala izvan okvira latinske Europe, ostajala je tako i izvan njegovih koordinata, pa se i nije doživljavala kao sasvim prava povijesnost. Bio je to tajanstven slavenski Bizant, koji se sa zapadnih strana spontano doživljavao kao u sebi nerasčlanjena tuđina. A kako Hrvati, pripadnici Rimske crkve, ulaze u latinsku sferu, nije se čak ni uočavalo da je njihov književni jezik na svoj poseban način potpun dionik tradicije ćirilometodske pismenosti. Tako mu se nije pripisivao ni taj najslavenski element povijesne dimenzije. U okviru slavistike i sa stajališta uobičajenih u njoj na hrvatski se jezik gledalo kao na jezik koji uopće nije povijestan. A s toga gledišta, sudeći samo po promjenama glasova, oblika, tvorbe riječi i sintakse, on se, kako smo već rekli, i ne pokazuje među južnoslavenskima kao poseban jezik.

Istina je, međutim, sasvim suprotna. Hrvatski je izričito povijestan jezik i samo mu se kao takvu može razumjeti prava narav. Tu sada treba jasno reći da razvrstavanje jezika u povijesne i nepovijesne nije neposredno povezano s njihovim statusom i prestižem, ne sadrži njihovu vrijednosnu ocjenu, premda mnogi svjesno ili makar podsvjesno misle da je tako. Istina, jezici doista ugledni i stvarno utjecajni svi su u većoj ili manjoj mjeri povijesni. Najmanje je to ruski, ali je i njegov svjetski ugled manji nego drugih prestižnih jezika. No taj ugled i utjecaj ne proizlaze iz povijesnosti tih jezika, nego odatle što ugled, utjecaj i moć narodâ i zemalja dolaze od razuđene i slojevite povijesti pa odatle i njihovi jezici postaju povijesni. A koliko god poljski i češki nedvojbena bili povijesni jezici, to im ne pribavlja niti ugleda niti utjecaja. Isto se može reći i za (novo)grčki, iako se njegova povijesna pozadina čak i osobito cijeni.

Tko dakle tvrdi da je hrvatski izrazito povijestan jezik, ne smije pri tome pomišljati da mu time pribavlja veći ugled i pripisuje višu vrijednost. Ugled su mu i vrijednost takvi kakvi jesu i utvrđivanjem temeljne istine da je to jezik izrazito povijestan nimalo se ne uvećavaju. Kao opće pravilo može se postaviti samo to da će svaki jezik još prije nego postane ugledan i utjecajan vjerojatno postati povijestan, ali da može postojati i trajati kao povijestan, a da od toga ne postane ni ugledan niti utjecajan.

Isto je tako neodrživa tvrdnja da su jezici koji nisu povijesni samim time i neugledni. Mjerila jezičnoga ugleda podložna su povijesnim mijenama, pa mogu biti i takva da jezicima koji nisu povijesni daju izrazitu prednost. Takvo je bilo razdoblje predromantizma i nacionalnoga romantizma. U tim je razdobljima i pod njihovim odlučnim utjecajem stasalo novije jezikoslovlje i slavistika kao grana filologije. Ne može se tako reći da litavski kao jezik koji nije povijestan u tom ozračju nije uživao visok ugled. Spominjao se čak sa strahopoštovanjem. A i proučavanje slavenskoga jezičnog svijeta kao pojave koja nije povijesna davalo mu je izrazito prestižan položaj. Upravo s toga naslova uključeni su slavenski jezici u obzorje ozbiljne europske duhovne pozornosti, utemeljena je slavistika kao načelno ravnopravna filološka disciplina. I germanistika

je na svojim počecima u tom istom ozračju shvaćala i prikazivala germanske jezike manje povijesnima nego oni to doista jesu.

I jezici koji nisu povijesni mogu dakle biti ugledni, tek će teško postati utjecajni. Za to je ipak potrebna povijesna pozadina i snaga koja se crpe iz nje. Njemački je jezik utjecajan upravo zato što ima svoju povijesnu pozadinu i nije onako bezvremenski prvotan kako je germanistika u svojim počecima gledala na nj. Povijesne naslojine iz kojih proizlazi njegova utjecajnost ostavile su i na njem samome snažan pečat. No ne postaje svaki jezik po povijesnoj pozadini koju ima nužno i utjecajan. O tome rječito svjedoče gruzinski, armenski ili etiopski. Ako se dakle ovdje ustraje na tvrdnji da je hrvatski jezik izrazito povijestan i da to pristupajući mu treba uzimati u obzir, onda je to zato što se hrvatski jezik kao pojava bez toga ne može razumjeti, što se bez toga i ne razabire pravo kao pojava u južnoslavenskoj jezičnoj raznolikosti.

Bilo je stoga potrebno promijeniti i gledište i mjerila da se hrvatski jezik počne zamjećivati kao posebna pojava te da se ona uzmgone prikazivati tako da to bude i jezikoslovno valjano. Na tome se u nas sustavno i uporno, svim teškoćama i nedostatnostima unatoč, radilo posljednjih desetljeća i plodovi toga rada nisu izostali. Tu, dakako, treba u punoj mjeri uključiti u razmatranje upravo književni jezik, shvaćajući ga šire nego je do sada bilo obično. Onda se pokazuje mnogo novoga i nečekanog zanimljivoga. Tako na samom početku, još oko polovice 9. stoljeća, kada se hrvatska vlast bila ustrojila kao kneževina karolinškoga tipa, svi njezini natpisi i zapisi, koliko su došli do nas, na latinskom su jeziku. A Sas Gottschalk, benediktinac progonjen zbog krivovjerja, koji se bio utekao hrvatskomu knezu Trpimiru i kod njega je kao gost proboravio dvije godine, poslije je u raspravi oko jednoga liturgijskog teksta naveo kao argument posebnu porabu latinskoga jezika koju je zamijetio na hrvatskome dvoru, a podudarao se s porabom u gradovima carske Dalmacije. Navodi i riječi kako Hrvati govore o svojem vladaru. Time nam posvjedočuje da se u krugu oko kneza Trpimira latinski i govorilo.

S druge pak strane latinski zapisi što potječu s hrvatskoga dvora svjedoče o tome da su se hrvatske riječi tamo rabile kao utvrđeno nazivlje za dvorske službe i časti. Javljaju se tako ispisani latinskim slovima i u latinskom kontekstu i posteljnik (*postelnic*, *postelnik*, *postelnič*) i psar (*psar*) i volar (*volar*), a uz njih ščitonoša (*scitonosa*, *schytonossa*) ili ščitnik (*scitnik*) te skutonos (*scutonos*) i drugi. Tu se jasno razabire kako se na dvoru hrvatskih vladara i službeno saobraćalo na dva jezika: na latinskom i hrvatskome.

Ta se književna dvojezičnost razvila i učvrstila kada je na razmeđu 9. i 10. stoljeća u hrvatski kulturni prostor došla književna baština slavenskih učitelja Konstantina-Ćirila i njegova brata Metoda, a s njome i zahtjevna, uredno dotjerana predaja slavenske pismenosti, koja je, takva, mogla stati uz bok latinskoj. Ta dvojezičnost obilježila je bitno hrvatsku književnost od samoga njezina početka, pa hrvatski i latinski u njoj nisu u onakvu odnosu u kakvu su inače narodni jezik i latinski u književnostima latinskoga kulturnog kruga. Hrvatski književni jezik ostao je bitno obilježen time. I latinska pismena kultura i glagoljaška slavenska legla mu je u temelje. To mu je bitna osobina. Kada se to uoči, pokazuje se da drugoga takva jezika među slavenskima nema. Hrvatski tada postaje u njihovu krugu vrlo uočljiv i poseban.

Hrvatski jezik, rekli smo, izrazito je povijestan. U njem su prepoznatljivo naslojene epohe europskoga kulturnog razvoja u njihovu poznatome slijedu. Svaka je ostavila trag i udarila svoj neizbrisiv pečat. Tu je i rano i razvijeno srednjovjekovlje, predrenesansa i renesansa, uključujući pritom humanizam i reformaciju, tu je barok i prosvjetiteljstvo, uključujući pritom klasicizam i predromantizam, tu je nacionalni i sentimentalni romantizam, realizam i moderna sa svojim ograncima, tu su i najnovija duhovna i umjetnička strujanja sve do današnjega postmodernizma.

Ta povijest, određujući hrvatski jezik, ne teče niti ravno niti bez zastoja. Razvedena je, a bude i zakočena i razdrobljena. Ne nameće se uvijek kao neposredno uočljiva predmetnost. Bilo je stoga razmjerno lako ne uočavati je kao cjelinu kada to nije odgovaralo i kada nitko nije upozoravao na to. A ipak ta povijest jest cjelina i sva je od prvih ranosrednjovjekovnih početaka pa do naše suvremenosti nošena istim svojim temeljnim razvojnim tendencijama i građena od bitno istih sebi svojstvenih elemenata. Kada se to uoči, postaje cjelina te povijesti prepoznatljiva i već samim time nezaobilazna. Njome se pak određuje hrvatski jezik među drugim jezicima, na tome mu je zasnovana fizionomija. Saznajemo tako po čem smo ga uvijek prepoznavali, i onda dok još nismo znali sve to.

A kako je ta povijest tekla, to se prikazuje u suvislu kazivanju, osvjetljuje primjerima i ilustrira reprodukcijama upravo u knjizi Milana Mogušā koja je ovdje bila spomenuta na samom početku. Tamo se može naći i važnija literatura uz taj predmet. Takva nam je knjiga doista jako potrebna.

SAŽETAK

Radoslav Katičić, Institut für Slavistik, Beč

UDK 800.62(091), stručni članak

primljen 6. siječnja 1994., prihvaćen za tisak 6. svibnja 1994.

Croatian as a Phenomenon Defined by Its History

This article discusses the Croatian language as a historical phenomenon defined by two specifics – its Latin and Glagolitic aspects – which set it apart from all other Slavic languages.

KOJI I ŠTO GA

Marija Znika

Da bismo mogli procijeniti valjanost pravila o upotrebi odnosnih zamjenica *koji* i *što ga* te njihov položaj u suvremenom hrvatskom književnom jeziku, bit će ih korisno kronološki promotriti u gramatičkim opisima i zatim analizirati s obzirom na njihovu današnju funkcionalnost i normativnu ustaljenost u hrvatskom književnom jeziku.

Što pokazuju naše starije gramatike?